

فرایند حج در تقویت همگرایی جهان اسلام با تأکید بر اندیشه امام خمینی و مقام معظم رهبری

محسن محمدی^۱

چکیده

حج از مناسک مهم دینی است که با گردهمایی نمایندگانی از سراسر جهان اسلام در زمان و مکان واحد، هویت دینی و تمدنی مسلمانان را در بستر امت اسلامی تقویت می‌کند. مسئله اصلی این مقاله بررسی «مکانیسم و فرایند حج در تقویت همگرایی جهان اسلام» است. بر اساس چارچوب نظری اتخاذ شده در این مقاله، همگرایی در چهار سطح قابل بررسی است: «هویت، هدف، انسجام و انطباق». در هر یک از این سطوح فرایندهای همگرایی در جریان است. همگرایی سیاسی در سطح هویت و هدف، با شاخص تقویت هویت تمدنی، تمرکز بر دشمن مشترک و رنگ باختن ملیت‌ها در جریان است. در سطح انسجام، همگرایی ارتباطی و اخلاقی با شاخص‌های تقویت هویت دینی و تقویت سرمایه اجتماعی برقرار است. در سطح انطباق نیز همگرایی فقهی و اقتصادی وجود دارد. همگرایی در حج در همه این سطوح و فرایندها در کلام و اندیشه امام خمینی و مقام معظم رهبری در مورد حج قابل تحلیل و بررسی است.

کلیدواژه‌ها: حج، همگرایی، تمدن، برائت از مشرکین، هویت.

۱. دانشگاه معارف اسلامی، مدیر گروه مطالعات منطقه‌ای پژوهشگاه امام صادق (ع).

در امت نوعی همگونی هویتی است که ممکن است از جهت نژادی، قومی و جغرافیایی پراکنده باشند، ولی اهداف و برنامه‌های یکسان آنها را در کنار هم قرار می‌دهد. این همگرایی در تعاملی نزدیک با مقوله تمدن است.

یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های امت، مناسک است. تنوع و تعدد مناسک از جهتی سبب واگرایی است، ولی آنچه این واگرایی را به همگرایی تبدیل می‌کند نگاه ویژه به این تمایزات است. نگاه ما در این مقاله از جهت تعدد و تفاوت نگاه‌های فقهی نیست، بلکه مناسک را با نوعی دید عام و شمول‌گرایی می‌نگریم؛ نگاهی که می‌توانیم براساس آن از مناسک به آیین تعبیر کنیم.

تعدد نگاه‌های فقهی در صورتی سبب واگرایی می‌شود که هر گروه دیگری را طرد کند و فقط نگاه خود را صحیح بداند. ولی اگر این تنوع و تفرق ذیل عناوین کلی هویت بخش (مانند تنوع سلیقه) تعبیر شود سبب واگرایی نخواهد بود؛ به عبارت دیگر گاهی تفاوت فقهی به عنوان اصالت هویتی مد نظر قرار می‌گیرد و سایر مکاتب را به خروج از دایره ایمان متهم می‌کند، ولی می‌توان همه آنها را در حیطه هویت کلان امت تعبیر کرد؛ چنان‌که تفاوت فتاوا در یک فرقه و مذهب به تمایز هویتی منجر نمی‌شود.

یکی از مهم‌ترین مناسک امت اسلامی حج است. حج عبادتی سیاسی - اجتماعی است که با گردهمایی نمایندگانی از سراسر جهان اسلام در قالب انجام دادن مناسکی یکسان در زمان و مکان واحد، هویت دینی و تمدنی مسلمانان را در بسترامت اسلامی تقویت می‌کند. حج با تکیه بر عناصر مشترک هویتی مسلمانان و تقویت و تعمیق آنها، تفاوت‌های فرهنگی و مرزهای جغرافیایی را از بین می‌برد تا همه مسلمانان را با ملاک هویتی جدیدی در مفهوم متعالی «امت اسلامی» منسجم کند.

مسئله اصلی این مقاله بررسی «مکانیسم و فرایند حج در تقویت همگرایی جهان اسلام» است. با توجه به تأثیر بی‌بدیل اندیشه امام خمینی و مقام معظم رهبری در این خصوص، پس از بررسی نظری، آرای ایشان را ذیل هر بحث مرور می‌کنیم.

چارچوب نظری

پیش از بررسی نظری امت سازی حج لازم است دو نکته بررسی شود؛ این دو نکته توجیه‌گرو مبنای نظری جهت‌گیری این مقاله است:

۱. شمول مفهومی و کارکردی حج

در این بخش به ابعاد گوناگون حج در عرصه‌های مختلف پرداخته شده است. شمول مفهومی و کارکردی حج این مسئله را توجیه می‌کند.

کارکرد حج در تقویت همبستگی جهان اسلام مبتنی بر این نکته است که حج عبادتی صرفاً با ابعاد فقهی و اخلاقی نیست، بلکه نوعی شمول مفهومی و کارکردی دارد که ابعاد سیاسی - اجتماعی را نیز در بر می‌گیرد. بر این اساس حج عبادتی است که ابعاد گوناگون سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، اخلاقی، عرفانی و فقهی دارد. حج یکی از شاخص‌ترین برنامه‌های جهانی اسلام است که همگانی و همیشگی بودن آن سند گویای کلیت و دوام این دین الهی است. (رک: جوادی آملی، ۱۳۷۱، ص ۴۳ و ۳۷) حج را می‌توان نماد جامع اسلام سیستمی و جهان شمول معرفی کرد و ابزاری برای حفظ جاودانگی آن دانست.^۱ از طرف دیگر حج را می‌توان نمونه و مدل کوچکی از اسلام دانست؛ همان‌طور که پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ضمن بیان علت سایر فرائض، علت وجوب حج بر مسلمانان را معادل بودن حج با همه دین می‌دانند. (شیخ صدوق، ۱۴۱۶ق، ج ۲، ص ۹۸)

علما و بزرگان علم اخلاق نیز بر این نکته تأکید دارند که هریک از عبادات برای از بین بردن رذیله‌ای از رذایل اخلاقی است، ولی حج مجمع‌العناوین و شامل

۱. خداوند در قرآن کعبه را به قوام و قیام مردم معرفی می‌کند. (مائده: ۹۷) امام صادق عَلَيْهِ السَّلَام در توضیح این آیه شریفه فرمودند: «لایزال الدین قائماً ما قامت الکعبه». (شیخ صدوق، ۱۴۱۶، ج ۲، ص ۹۸)

اعمال دشواری است که هر یک به تنهایی صلاحیت تصفیه نفس را دارد. (ر.ک: بهاری همدانی، ۱۳۶۴ش، ص ۶۶) حج برخلاف سایر عبادات، که هر یک اثری ویژه در تعالی و کمال روح انسان دارد، جامع الامور است؛ هم خاصیت تطهیر دارد و هم مایه تزئین است (ر.ک: ضیاء آبادی، ۱۳۸۷، ص ۴۶)؛ چراکه حج نمی خواهد یک عقیده، یک دستور یا یک ارزش را طرح کند. حج همه اسلام است. (شریعتی، ۱۳۸۷ش، ص ۲۵) گویی خداوند اراده کرده است اسلام را با همه ابعاد و وجوه آن در یکی از فروع دین جای دهد تا بندگان او با انجام دادن آن یک بار همه اسلام را تجربه کرده باشند. (حداد عادل، ۱۳۷۸ش، ص ۳۸)

براین اساس می توان گفت حج عبادتی جهان شمول است و از ابعاد سیاسی - اجتماعی عمیقی در کنار ابعاد فقهی و عرفانی برخوردار است و ظرفیت های بی بدیلی در تقویت ایده امت اسلامی دارد.

۲. شاخصه ها و مؤلفه های همگرایی

با توجه به ویژگی های هویتی و هم افزاگرایی امت، می توان شاخصه ها و مؤلفه های همگرایی را در موارد زیر جست و جو کرد: (ر.ک: مطهرنیا، ۱۳۸۴ش، صص ۱۵۱-۱۴۹)

الف) هویت

در این سطح این دغدغه وجود دارد که وحدت و همگرایی، هویت تعریف شده تاریخ مند را، که در بستر تاریخ حاصل شده است، تضعیف کند. سیره سیاسی پیامبر ﷺ در این خصوص بسیار حائز اهمیت است. پیش از اسلام بافت اجتماعی شبه جزیره عربستان بر قوم گرایی و نظام قبیله ای استوار بود. پیامبر پس از بعثت در مقابل این الگو، بر نقش ایمان بر شکل گیری نظام اجتماعی و روابط قدرت در عرصه سیاست تأکید کرد. نمونه بارز آن را می توان در پیوند برادری بین مسلمانان دید.

(ر.ک: فیرحی، ۱۳۸۶ش، صص ۴۳-۱۴۳؛ بزرگر، ۱۳۸۵ش، صص ۱۲۰-۸۳) این پیمان برای تزریق روح مذهبی در کالبد جامعه برای تغییر همبستگی جامعه از عرق قبیله‌ای به عرق مذهبی بود. (بزرگر، ۱۳۸۵ش، صص ۱۱۲)

پیامبر ﷺ برای همبستگی جامعه مدینه مفاهیم مهم اجتماعی را تغییر داد و ملاک نوینی جهت نظم اجتماعی برقرار کرد. حضرت با توجه به نزاع میان قبیله «اوس» و «خزرج»، بر اساس آموزه برادری اسلامی، مفاهیم مهاجرو انصار را جایگزین کرد تا دو قبیله تحت یک عنوان قرار گیرند و اختلاف‌ها را کنار بگذارند. افزون بر این نام یثرب را - که از ریشه «تثریب» به معنای «تویخ و سرزنش» است - به «مدینه النبی» تغییر داد (ر.ک: الوکیل، ۱۴۰۹ق، صص ۱۲۴)

ب) هدف

به دنبال چالش هویتی، اهداف نیز مورد خدشه قرار می‌گیرد؛ مانند اینکه آیا تحقق امت مانع اهداف ملی یا قومی نمی‌شود؟

ج) انسجام

این سطح مهم‌ترین سطح عام همگرایی است. هسته اصلی همگرایی در کم و کیف هنجاری است که مبتنی بر اصول مشترک ارزشی است؛ به بیان دقیق‌تر همگرایی منوط به تنظیم هنجاری روابط بین واحدها بر مبنای اصول مشترک ارزشی است که از طریق نهادینه شدن اجتماعی و فرهنگی میسر می‌شود. توجه به این نکته که تنظیم هنجاری درون واحدی از طریق درونی کردن فرهنگ است حکام‌پذیر می‌شود، اهمیت این نکته را بیشتر می‌کند. همگرایی بر آن است که از طریق نهادینه شدن اجتماعی و فرهنگی، دو فرهنگ درونی شده را به یکدیگر نزدیک کند و این خود سطح انطباق را تحت تأثیر قرار می‌دهد.

یکی از مهم‌ترین وجوه اهمیت سطح انسجام در ابعاد تعاملی آن است؛ چنان که تعامل فرد با جامعه از عناصر سازنده جامعه در سطح ملی مطرح است، تعامل میان جامعه‌ای از عناصر همگرایی بین‌المللی بین کشورهاست. این تعامل دو وجه دارد: «ابزاری و اظهاری».

تعامل ابزاری نوعی مبادله سرد است که جنبه ابزاری دارد، ولی آنچه افراد و جوامع را به هم پیوند می‌دهد و همگرایی را به دنبال دارد، تعامل اظهاری است که در آن تعامل هدف است، نه ابزار. شکل‌گیری و تداوم تعامل اظهاری نیازمند همفکری مشترک (همگرایی دانشی)، همگامی مشترک (همگرایی کنشی)، سازش بیرونی دو یا چندجانبه، همدلی مشترک (همگرایی عاطفی) و هم‌بختی مشترک (همگرایی در نفع و اقبال) است. (ر.ک: همان، ۱۵۲-۱۵۶) به عبارت دیگر همگرایی میان جوامعی که به نحوی تجربه تاریخی متفاوتی را پشت سر گذاشته‌اند نیازمند چهار شاخصه یا مؤلفه است: تفاهم نمادی، تنظیم سیاسی، تنظیم اجتماعی و تعمیم ساختاری. (ر.ک: چلبی، ۱۳۷۵، ش ۳۰، صص ۲۲-۲۳)

د) انطباق

در این سطح ایده امت در برابر چالش‌های ناشی از هویت‌های مقاوم در برابر همگرایی تحقق می‌یابد. این هویت‌های مقاوم خیز، از درون محیط‌های خواهان تقریب برضد عوامل همگرایی وارد عمل می‌شود و نیروها و عوامل همگرا را به چالش فرا می‌خواند.

ابتدا با توجه به این دو نکته و نیز با توجه به شمول‌گرایی حج، ابعاد گوناگون حج را در راستای تقویت امت اسلامی تحلیل، و سپس این ابعاد را ضمن مؤلفه‌های امت تحلیل می‌کنیم.

فرایند حج در تقویت امت اسلامی

بنا بر چارچوب نظری این مقاله فرایند حج در تقویت همگرایی را در چهار سطح بررسی می‌کنیم. سطح اول و دوم سطح هویت و هدف است. سایر سطوح نیز سطح انسجام و انطباق است. انواع همگرایی سیاسی، فقهی، ارتباطی، فقهی و اقتصادی در حج بر این سطوح قابل تطبیق است. در هر سطح شاخص‌ها و مؤلفه‌های مرتبط نیز بیان می‌شود.

۱. سطح هویت و هدف

همگرایی سیاسی (تقویت نقاط مشترک)

در تحلیل ارتباط عوامل وحدت با عوامل و قدرت‌های خارجی جهان اسلام، سنت‌ها و نظام ارزشی جایگاه ویژه‌ای دارد؛ به این معنا که نیروهایی که به دنبال ایجاد وحدت و یکپارچگی‌اند، باید ابتدا عناصر اتحادبخش (فراسنت‌های پنهان)^۱ را به حرکت درآورند و به دنبال آن مسلمانان را برای رویارویی با نفوذ خارجی متحد و آماده کنند. در مقابل، نیروهای خارجی (مهاجمین استعمارگر) نیز با دست گذاشتن به خرده‌سنت‌ها (عناصر تفرقه‌افکن) زمینه را برای از هم گسیختگی و تجزیه فراهم می‌کنند. (رک: ابراهیم، ۱۳۹۰ش، ص ۶۸-۶۷)

اتحاد دو ویژگی اساسی دارد: «یگانگی درونی و پیوستگی بیرونی». یگانگی درونی به نقطه تشابه هویتی اشاره دارد که سبب ایجاد نقطه عزیمت مستحکمی است و می‌توان آن را بنیاد عمیقی برای پیوستگی دانست. پیوستگی بیرونی نیز متوجه حفظ تداوم یگانگی درونی در عرصه حیات جمعی و در راستای دستیابی به

۱. منظور از فراسنت‌های پنهان، عوامل و مؤلفه‌های بنیادین هویت دینی و تمدنی اسلامی است که میان همه مسلمانان مشترک است.

اهداف ملی و بین‌المللی قابل تعریف است. (ر.ک: بهمن، ۱۳۸۹، ص ۲۵۹)

حج از مهم‌ترین مناسک دینی است که از طریق تقویت تشابه هویتی (یگانگی درونی) از یک سو و تقویت حیات جمعی (پیوستگی بیرونی) ظرفیت عظیمی برای پویایی و سرزندگی امت اسلامی فراهم می‌کند. حج به عنوان جلوه سیاسی و اجتماعی اسلام، بنا بر تقویت نقاط مشترک در سطوح ایدئولوژیک و سیاسی دارد. حج با تداعی قبله مشترک، خدای مشترک (توحید) و کتاب مشترک، اهداف مشترکی برای مسلمانان ترسیم می‌کند (ر.ک: کلمن، ۱۳۷۷، ص ۴۹) و از این طریق مسلمانان را در سطح ایدئولوژیک به اتحاد فرا می‌خواند. به این ترتیب وحدت ایدئولوژیک شکل می‌گیرد.

صاحب‌نظران، ایدئولوژی را عامل بسیار مهمی در ایجاد پیوند میان «ما» و ایجاد تمایز بین ما و «دیگران» می‌دانند. این امر در اثراتی که ایدئولوژی مذهبی در وادار کردن افراد به توجه کردن به منافع دیگران دارد، آشکار است.^۱ به این ترتیب حج، به عنوان یک امر ایدئولوژیک مذهبی، تأثیر زیادی در تقویت وحدت اسلامی دارد.

همگرایی سیاسی در حج را می‌توان در دو بعد ایجابی (تقویت هویت تمدنی) و سلبی (تمرکز بر دشمن مشترک) مطرح کرد:

الف) تقویت هویت تمدنی

هویت تمدنی، معرفت و آگاهی عمیق انسان به تمدنی است که منسوب به آن است. درک چنین هویتی به فرد این امکان را می‌دهد که احساس کند در سرزمینی زندگی می‌کند که ریشه‌های فرهنگی آن تا اعماق تاریخ کشیده شده

۱. داشتن هدفی مشترک یکی از روش‌ها و راهبردهای ایجاد وحدت است. امام خمینی نیز در سخنان‌شان درباره وحدت به این نکته اشاره کرده‌اند. (ر.ک: امام خمینی، ۱۳۷۶، ص ۶۹-۷۴)

است و این احساس سبب تعلق ارتباط به آن تمدن و در نتیجه شکل‌گیری «هویت تمدنی» می‌شود. احساس تعلق به یک تمدن به معنای وابستگی به تمامی مظاهر آن تمدن و از جمله مشاهیر، افتخارها، میراث‌ها و ارزش‌های آن است. (شرفی، ۱۳۸۱، ص ۸۲)

اگر فردی درباره خویش به نظام معرفتی دست یابد، به تمدن خود احساس وابستگی می‌کند و وابستگی به تمدن زمینه‌ساز حفظ و تقویت آن خواهد بود؛ زیرا فرد به دلیل وابستگی و احساس الفتی که به تمدن خود دارد در برابر تهدیدهای پنهان و آشکاری که تمدن او را هدف قرار می‌دهند، به مقاومت، دفاع و جانب‌داری منطقی و مستدلی دست می‌زند. نبود «هویت تمدنی» زمینه‌ساز تأثیرپذیری منفعلانه از تمدن‌های موجود است. سطوح گسترده هویت تمدنی به معنای داشتن آگاهی بیشتر درباره تفاوت‌های تمدنی و ضرورت حفظ اموری است که «ما» را از «غیرما» متمایز می‌کند. با این بیان اهمیت و ضرورت هویت تمدنی در امت اسلامی مشخص می‌شود.

در نظام تمدنی نه تنها فرد و جامعه، ستیزی با هم ندارند، بلکه با یکدیگر تعامل دارند. (بابایی و دیگران، ۱۳۸۸، ص ۷۵) این ارتباط از این جهت حائز اهمیت است که هویت فرد، امری رابطه‌ای یا همان برساخته‌ای اجتماعی است. (رک: ونت، ۱۳۸۴ ش، ص ۱۹ و ۴۷) بر این اساس کارکرد هویت تمدنی در فضای داخلی جامعه ایجاد انسجام و همبستگی اجتماعی است و به منافع فرد و منافع جامعه شکل می‌دهد. (همان) بنابراین جامعه‌ای می‌تواند وصف تمدن را به خود بگیرد که در آن به هم‌پیوستگی و همبستگی میان افراد با یکدیگر و میان افراد و نهادهای سیاسی وجود داشته باشد. (هانتینگتون، ۱۳۸۶ ش، ص ۲۰)

انجام دادن مناسک حج در سرزمین وحی و مشاهده مشاعر مقدسه، زمینه‌ساز

آشنایی حج گزار با ریشه های فرهنگی تمدن اسلامی است؛ او می تواند ریشه های تاریخی پیدایش تمدن خود را بشناسد، به ویژگی های بارز و برجسته تمدن اسلامی آگاهی یابد و با شخصیت های تمدن ساز بیشتر آشنا شود.

کعبه، که اساسی ترین نماد حج است، محور توحید است؛ توحیدی که زیربنای اصلی دین اسلام است. مناسک حج نیز در راستای تقویت دینداری و هویت دینی مسلمانان است. به این ترتیب فضای کالبدی حج، که تجربه تاریخی یکسان در سپر هویت تمدن اسلامی ایجاد می کند، در کنار مناسک یکسان ساز و همگرایی حج، هویت دینی مسلمانان را در سطح بین الملل اسلامی تقویت می کند.

به این ترتیب حج می تواند هویت واحدی از مسلمانان ایجاد کند که از مرزهای ملی فراتر رود و این سؤال را پیش روی مسلمانان قرار دهد: چگونه است که وقتی همه در حضور خداوند - علی رغم تفاوت های نژادی، طبقاتی و فرهنگی - یکسان هستند، در قلمروی دینی متفرق و در کشورهایی با سیاست های ملی متفاوت و حتی متعارض زندگی می کنند؟ از این جهت حج می تواند مناسکی برای زیر سؤال بردن مرزهای دینی، نژادی و فرهنگی شود که سال ها وجود آنها مفروض گرفته شده است.

تجربه حج به مثابه تجربه نزدیکی و همسانی مسلمانان می تواند بهترین نمایشگر و مروج وحدت اسلامی باشد. این چیزی است که بسیاری از رهبران ملی گرای کشورهای مسلمان - به ویژه پس از جنگ جهانی دوم همچون ناصر (مصر)، سوهارتو (اندونزی) و تونکو عبدالرحمان (مالزی) - به آن توجه کرده اند، ولی در عین حال این رهبران بهتر از هر کسی می دانستند که حج همیشه به طور کامل با تمایل ایشان برای حفظ حاکمیتشان در کشورهای مجزا سازگار نیست؛ (Bianchi, 2004, P. 45). به عبارت دیگر حج در پی ایجاد وحدت سیاسی در بین مسلمانان است تا بر

اساس اصول و اولویت های سیاسی، علی رغم اختلافات فقهی در عرصه سیاسی و اجتماعی، بر اساس اصول و هویت دینی موضعی مشترک آغاز کنند.

امام خمینی می خواستند با صدور پیام هایی به مسلمانان جهان در ایام حج شخصیت و هویت اصیل و کهن اسلامی آنان را مقابل دشمنان اسلام و فرهنگ بیگانه بیدار کنند؛ (امام خمینی، ۱۳۸۷ش، ج ۱، صص ۲۶، ۴۸، ۴۹ و ۲۶۴) چنان که می فرماید:

وازنکاتی که حجاج محترم باید به آن توجه کنند اینکه مکه معظمه و مشاهد مشرفه آینه حوادث بزرگ نهضت انبیا و اسلام و رسالت پیامبر اکرم است. جای جای این سرزمین محل نزول و اجلال انبیای بزرگ و جبرئیل امین و یادآور رنج ها و مصیبت های چندین ساله ای است که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در راه اسلام و بشریت متحمل شده اند و حضور در این مشاهد مشرفه و امکانه مقدسه و در نظر گرفتن شرایط سخت و طاقت فرسای بعثت پیامبر، ما را به مسئولیت و حفظ دستاوردهای این نهضت و رسالت الهی بیشتر آشنا می کند. (امام خمینی، ۱۴۰۷ق، ص ۳۴۵)

مقام معظم رهبری با بیان پیشینه تاریخی تمدنی اسلامی در قلمرو حج، مسلمانان را در همگرایی در هویتی مشترک فرا می خواند:

یک نگاه به وضعیت فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و نظامی کشورهای مسلمان امروز و مشاهده ضعف روحی و مادی آن...، روشن می سازد که از مهم ترین علت های این وضع، بیگانگی و بریدگی این کشورها و ملت ها از گذشته های تاریخی خود و مجد و عظمتی است که از ورای قرن ها می تواند هراسان ضعیف و نومید را به حرکت و تلاش امیدوارانه سوق دهد. آن مجد و شکوه تاریخی در آغاز با قیام الله و جهاد مخلصانه برای خدا و عمل به

احکام آزادی بخش و زندگی ساز اسلام و به برکت حرکت مسلمین در صدر اسلام و در غربت روزهای مکه و جهاد دوران مدینه پایه گذاری شد. مولود مبارکی که «جامعه اسلامی» نامیده می شود به برکت جهاد و مبارزه حجاز توانست به جوانی نیرومند و هوشمند بدل شود و سپس در طول قرن ها توانست مشعل علم و معرفت، و درفش قدرت و سیاست را بر سرجهانیان بگستراند. آن عظمت، از عظمت مبارزه مکه و مدینه سرچشمه گرفت. (پیام به حجاج بیت الله الحرام، ۷۰/۳/۲۶) اقتدار خداداده بیش از یک میلیارد مسلمان و ده ها کشور اسلامی، با این همه ثروت مادی و معنوی و با میراث عظیمی از فرهنگ و تمدن و دین و اخلاق، را همواره به یاد مخاطبان خود بیاورید. (همان)

ب) تمرکز بر دشمن مشترک

یکی از عواملی که سبب وحدت و تقویت انسجام جبهه داخلی می شود، وجود دشمن مشترک است. دشمن مشترک سبب انسجام و یکپارچگی داخلی، هویت بخشی به جمع درونی و انگیزه ای برای تلاش و احساس در راه بودن است؛ زیرا بخشی از هویت با ضدیت معنادار می شود؛ یعنی بخشی از کیستی ما مرهون آن است که ما چه کسی نیستیم. بنابراین اصل هویت پیوسته با اصل ضدیت مقارن است. (ر.ک: ریشه، ۱۳۸۰، ص ۱۳)

آمریکا (ر.ک: اسماعی، ۱۳۷۶ش، ص ۴۰-۳۳؛ کدی، گازیوروسکی، ۱۳۷۹ش، ص ۲۱۶؛ سریع القلم، ۱۳۷۹، صص ۱۱۳ و ۱۱۲) و اسرائیل (ر.ک: افتخاری، ۱۳۸۰ش، ص ۱۳۷ و ۱۳۸؛ افتخاری، ۱۳۷۲ش، ص ۶ و ۵) که از دشمنان اسلام هستند، با اتخاذ روش ها و منش های اسلام ستیزانه به صورت گسترده در انسجام بخشی و هویت بخشی به جوامع خود

استفاده می‌کنند. بازتاب این نگرش در نظریاتی مانند «پایان تاریخ» فوکویاما یا «برخورد تمدن‌ها» (ر.ک: هانتینگتون، ص ۱۳۸۱) ظاهر می‌شود.

برائت از مشرکین در حج این پیام را برای مسلمانان دارد که آنها باید با وجود همه اختلافات بر محور توحید و کعبه متحد شوند و همگی کفر و کافران را به عنوان دشمن مشترک خود بدانند؛ یعنی علاوه بر اینکه قبله، پیامبر و کتاب همه مسلمانان یکی است، دشمن آنها نیز یکی است؛ چراکه دشمن مشترک همه مسلمانان، علی‌رغم تفاوت‌های سیاسی و جغرافیای آنها در کفر و کافر بودن، یکسان است.

وقتی مسلمانان کافران را دشمن خود بدانند آنگاه از جانب آنها احساس تهدید می‌کنند و روابط خود را با سایر مسلمانان و غیر مسلمانان به گونه دیگری تنظیم می‌کنند که در راستای عزت‌یابی و حفظ منابع و منافعشان باشد نه آن چیزی که در چند قرن اخیر در استعمار کشورهای اسلامی و خودباختگی آنها در برابر غرب گذشته است.

به این ترتیب مراسم برائت از مشرکین این زمینه را فراهم می‌کند که مسلمانان در سطح بین‌الملل رویه‌ای مبتنی بر اصول اسلامی اتخاذ کنند و از این طریق به سوی تشکیل و تقویت امت اسلامی حرکت کنند.

امام علیه السلام، دشمنان اسلام را از عوامل مهم عقب ماندن مسلمانان می‌داند که با ایجاد اختلاف و تفرقه افکنی در بین مسلمانان و دست نشانده کردن حاکمان و دولت‌ها، سرمایه‌ها و منافع کشورهای اسلامی را به یغما می‌برند و از زائران خانه خدا می‌خواهد مظالم دشمنان اسلام را بر ملا کنند. (امام خمینی، ۱۳۶۱ ش، ج ۹، ص ۲۲۶)

از دید امام علیه السلام، حج علاوه بر جنبه‌های فقهی و معنوی، دارای جنبه‌های سیاسی نیز هست. از این رو، برائت از مشرکان از نظر امام علیه السلام در تحقق حج واقعی جایگاهی

بس ویژه دارد؛ چنان که می فرماید: «مسلم حج بی روح و بی تحرک و قیام، حج بی برائت، حج بی وحدت و حجی که از آن هدم کفر و شرک برنیاید حج نیست».

(امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۲۱، ص ۷۸)

دیدگاه امام علیه السلام درباره برائت از مشرکان، به فریب و افسون‌گری استعمار و دشمنان اسلام، در به غفلت کشیدن جوامع اسلامی اعتراض می کند و این نوعی اعتراض و انتقاد رفتاری در عرصه ملی و جهان اسلام به نظم جهانی و روابط قدرت در عرصه سیاست بین‌المللی، با هدف احقاق حق و جایگاه اصیل و رفیع امت اسلامی است:

امروز فریاد برائت از مشرکان و کافران، فریاد از ستم ستمگران و فریاد امتی است که جانیشان از تجاوزات شرق و غرب و در رأس آنان آمریکا و اذنان آن به لب رسیده است و خانه و وطن و سرمایه اش به غارت رفته است.... فریاد برائت ما فریاد امتی است که همه کفر و استکبار به مرگ او در کمین نشستند و همه تیرها و کمان‌ها و نیزه‌ها به طرف قرآن و عترت عظیم نشانه رفته‌اند. (همان، ۱۳۸۹، ج ۲۰، ص ۳۱۷)

مقام معظم رهبری نیز حجی را که بدون معنای سیاسی باشد، به مسائل جامعه اسلامی نپردازد و بدون برائت از مشرکان باشد، حج نمی داند. به اعتقاد ایشان «حج بی برائت، حج بی وحدت، حج بی تحرک و قیام، حجی که از آن تهدید کفر و شرک برنخیزد، حج نیست و روح و معنای حج را فاقد است». (پیام به حجاج بیت الله الحرام، ۱۳۶۸/۴/۱۴)

حضرت آیت الله خامنه‌ای با تأکید بر فلسفه برائت از مشرکان و ابرقدرت‌ها معتقد است:

برائت حقیقتاً از ارکان حج است؛ بالاتر از ارکان حج است؛ روح حج است؛ معنا و هدف و جهت حج است. خطاست اگر کسی خیال کند که می شود هر یک از ارکان و اعمال حج را با روح حج و جهت کلی آن مقایسه کرد. برائت، این است. (بیانات در دیدار اعضای برگزارکننده کنگره حج، ۱۳۷۱/۲/۱۶) ایشان در جایی دیگر برائت از مشرکین در حج را در راستای امت اسلامی تبیین می کنند:

... جمع شدن افرادی از همه ملت ها در یک نقطه، آن هم یک نقطه مقدس، فقط می تواند یک فایده و یک معنا داشته باشد و آن فایده و معنا این است که دور هم جمع شوند تا درباره سرنوشت امت اسلامی تصمیم گیری کنند و در این مجمع، به حیث امت، یک قدم خوب برداشته شود... ملت ها به هر نحوه بتوانند نسبت به مصالح دنیای اسلام دلبستگی نشان دهند و ضمن تأکید بر وحدت بین خود، به اظهار برائت از دشمنان دنیای اسلام پردازند. این کمترین کاری است که می شود در حجی که اسلام معین کرده است، انجام داد و از آن متوقع بود. (بیانات در دیدار مسئولان و دست اندرکاران حج، ۱۳۷۳/۱/۳۱)

ج) رنگ باختن ملیت ها در حج

پراکندگی جغرافیایی و فرهنگی جهان اسلام می تواند به عنوان مانعی در مسیر هویت یابی مشترک و همبستگی جهان اسلام باشد. تمرکز بر نگاه های قومیتی - نژادی و جغرافیایی، تفکیک های سیاسی و نگرش های ملی گرایانه را تقویت می کند و مانعی در مقابل تحقق ایده امت اسلامی ایجاد می کند. در حج همه یک ملت می شوند و مرزهای جغرافیایی و نژادی از بین می رود.

از نگاه امام خمینی یکی از ویژگی‌های اصیل حج، ویژگی فراملی آن در راستای تقویت امت اسلامی است. لذا در سخنان و پیام‌هایشان به مناسبت حج با رد ملی‌گرایی (رک: صحیفه حج، ج ۱، ص ۴۶، ۱۳۸۳). مسلمانان را به همگرایی و کنار گذاشتن قومیت‌ها و ملیت‌ها دعوت می‌کند.

در نگاه مقام معظم رهبری، احساسات ناسیونالیستی، نیرنگ غرب برای جدایی مسلمانان است (صحیفه حج، ج ۲، ص ۶۰ و ۱۲۰، ۱۳۸۳) و مراسم حج وسیله‌ای است برای به هم پیوستن ملت‌ها از نژادها و فرهنگ‌های مختلف. براین اساس ایشان به حجاج توصیه می‌کنند:

- در گفت‌وگو با برادران مسلمان خود، از هر جای جهان اسلام، مسئله «امت اسلامی» و نگرش یکپارچه به جهان اسلام را مورد توجه قرار دهید. اندیشه خود و دیگران را از چارچوب مرزهای جغرافیایی، نژادی، عقایدی، حزبی و امثال آن فراتر ببرید و به اسلام و مسلمانان بیندیشید.^۱

مقام معظم رهبری ضمن تأکید بر امت اسلامی، حج را به دور از هرگونه گرایش‌های ملی و نژادی و فرقه‌ای تحلیل می‌کنند:

- در گفت‌وگو با برادران مسلمان خود، از هر جای جهان اسلام، مسئله «امت اسلامی» و نگرش یکپارچه به جهان اسلام را مورد توجه قرار دهید. اندیشه خود و دیگران را از چهارچوب مرزهای جغرافیایی، نژادی، عقایدی، حزبی و امثال آن فراتر ببرید و به اسلام و مسلمانان بیندیشید. (پیام به حجاج بیت‌الله الحرام، ۱۳۷۳/۲/۲۵)

- در بُعد سیاسی، محور اصلی در حج، نمایش هویت متحد امت اسلامی

۱. صحیفه حج، ج ۲، ص ۱۴۶.

است... امت اسلامی از ملت‌ها و نژادها و پیروان مذاهب گوناگون تشکیل یافته است.... (پیام به حجاج بیت‌الله الحرام، ۸/۱۰/۸۵)

۲. سطح انسجام

الف) همگرایی ارتباطی (تقویت روابط بین مسلمانان)

یکی از راه‌های تقویت وحدت اسلامی در حج، تقویت روابط بین مسلمانان است. در حج مسلمانان از نقاط مختلف جهان با فرهنگ‌ها و آداب و رسوم مختلف شرکت می‌کنند که همه آنها در بستر تلائمات و تعاملات دینی قرار می‌گیرند. به این ترتیب حج عرصه فرهنگی و اجتماعی را نیز برای تقویت وحدت جهان اسلام مهیا می‌کند و تقویت ارتباطات بین مسلمانان را زمینه همگرایی فرهنگی قرار می‌دهد. یکی از علائم حیات جامعه این است که همبستگی میان افرادش زیاد باشد. خاصیت مردگی (مرده بودن)، متلاشی شدن و متفرق شدن و جدا شدن اعضا از یکدیگر است و خاصیت زندگی (زنده بودن) یک اجتماع، وحدت و همبستگی بیشتر اعضا و جوارح آن اجتماع است. (ر.ک: مطهری، ۱۳۶۱ش، ص ۲۱)

روابط بین مسلمانان در حج از دو جهت در تقویت وحدت اسلامی مؤثر است:

یک - تقویت هویت دینی

سازه‌انگاران بر اهمیت هویت در فهم روابط بین‌الملل تأکید دارند و در تعریف آن به «فهم‌ها و انتظاراتها درباره خود» و «تعاملات بین‌الملل کنش‌گران» بسیار توجه می‌کنند. بر این اساس نتیجه می‌گیرند هویت اساساً مفهومی اجتماعی است که در تعامل با دیگر کنش‌گران معنا می‌یابد. (ر.ک: سازمند، ۱۳۸۴ش، ص ۴۱) بدین ترتیب سازه‌انگاران با تأکید بر برساخته بودن هویت کنش‌گران بر نقش و اهمیت هویت‌ها در شکل‌گیری منافع و کنش‌ها تأکید می‌کنند.

حج با تقویت هویت دینی در سطح بین‌الملل اسلامی از طریق تعمیق و توسعه روابط میان فرهنگی مسلمانان، تردیدها و ابهام‌ها را می‌کاهد و با ایجاد منافع مشترک زمینه اتحادها را افزایش می‌دهد. تجربه حج به منزله تجربه‌ای تحول‌بخش از حل شدن در یک امت واحد اسلامی و احساس برادری و همدلی، چیزی است که زائران بسیاری پس از انجام دادن حج به آن اشاره کرده‌اند. (رک: آل احمد، ۱۳۸۷ش، صص ۹۴-۹۳)

این فضا زمانی بهتر درک می‌شود که فردی که در محیطی تبعیض‌آمیز یا نژادپرستانه بوده است در این محیط شرکت کند. خاطرات حج مالکوم اکس (مسلمان سیاهپوست و فعال مدنی آمریکایی) نمونه این مدعاست. او که تحت تأثیر فضای نژادپرستانه آمریکا، قرائتی ضد سفیدپوست و نژادگرایانه از اسلام را تبلیغ می‌کرد، پس از تجربه فضای برادرانه حج به درک جدیدی از اسلام نائل آمد و از عشق، تواضع و برادری حقیقی در حج سخن گفت. (X Malcolm, 1966)

سفیدی (پوست) در نظر او نماینده قدرت، سلسله‌مراتب اجتماعی و برتری جویی است و آنجا که سفیدی از «ذهن»، «رفتار» و «نگرش» انسان‌ها زدوده شده است باید عاری از قدرت و سلسله‌مراتب اجتماعی و برتری باشد. این همان تجربه یگانگی و اتحاد برابرگرایانه در موجودیتی بزرگ‌تر است.

اسلام با نفی ویژگی‌های اصلی حج جاهلی، محتوای توحیدی حج را بر قالب مناسک حج بازگرداند و هرگونه تبعیض و امتیازطلبی را در مراسم حج لغو کرد و حتی اختلاف‌های ظاهری را نیز برانداخت.

شیوه‌ای که اسلام برای حج‌گزاری انتخاب کرده است، شیوه مد نظر طبقات اجتماعی بالا و حتی متوسط نیست، بلکه شیوه طبقات فرودست است که ممکن

است تضعیف و تحقیر شده باشند. اما اکنون همه این شیوه را در برابر خدا اتخاذ کرده‌اند تا ضمن خارج شدن از امتیازطلبی و روح تبعیض مشکلات طبقه پایین جامعه را تجربه، و با آن زندگی کنند.

سادگی جامه احرام و محو هویت‌های شخصی در این همایش، خط بطلانی است بر تفکر نظام طبقاتی که طبقه بندی اجتماعی را بر اساس ملاک‌های اعتباری و مادی انجام می‌دهد نه ملاک‌های اصیل انسانی و معنوی. بنابراین یکسانی زائران در پوشش و اعمال را می‌توان عامل مبارزه با تعصبات ملی و نژادپرستی و محدود شدن در حصار مرزهای جغرافیایی دانست. (رک: معینی، یاری، ۱۳۹۱ش، صص ۸۷ و ۸۸)

میشل مالرب، مورخ دین، درباره کارکرد یکسان‌نگری و یکسان‌سازی حج می‌گوید: «این پوشش یکدست و یکسان، که رده‌بندی اجتماعی را از میان برمی‌دارد، نماد برابری آدمیان است در برابر خدا» (مالرب، ۱۳۷۹ش، صص ۳۱۲ و ۳۱۳)

دو - تقویت سرمایه اجتماعی

سرمایه اجتماعی یکی از مهم‌ترین مفاهیم و مباحث نوین جامعه‌شناسی و علوم سیاسی است که به مباحثی مانند همبستگی اجتماعی نیز می‌پردازد.

یکی از مهم‌ترین رویکردها و تعاریف سرمایه اجتماعی، بر اساس ارتباطات اجتماعی، (رک: ساروخانی، ۱۳۸۸ش، ص ۲۵) شبکه روابط و اعتماد اجتماعی است. بنابراین، سرمایه اجتماعی در روابط میان افراد تجسم می‌یابد (رک: کلمن، ۱۳۷۷ش، ص ۴۶۵) البته اعتماد اجتماعی نیز در شبکه روابط اجتماعی در راستای تقویت سرمایه اجتماعی قابل تبیین است. (رک: فوکویاما، ۱۳۷۹ش، ص ۲۶) به این ترتیب روابط اجتماعی می‌تواند اعتماد اجتماعی را، و سپس سرمایه اجتماعی را ارتقا دهد. پس سرمایه اجتماعی تابع کیفیت و کمیت روابط اجتماعی است. در این

بیان می توان گفت سرمایه اجتماعی، که از روابط اجتماعی ایجاد می شود و اعتماد اجتماعی را افزایش می دهد، بیانی ظریف از وحدت در جهان اسلام است؛ به عبارت دیگر در حج روابط بین مسلمانان در سطحی جهانی و بین المللی در فضایی اخلاقی و دینی شکل می گیرد و نوعی از انسجام و اعتماد اجتماعی شکل می گیرد که با تقویت روابط اجتماعی، سرمایه اجتماعی را افزایش می دهد و این یعنی تقویت ایده وحدت امت اسلامی در حج.

کعبه تعبیر و نمایش بسیاری از آیات قرآن - مانند ﴿إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ﴾ (حجرات: ۱۰) - است و می تواند در جهت تحکیم پیوند قلبی و اجتماعی و بالابردن قدرت اجتماعی مسلمانان کاربرد داشته باشد. (شایسته فر، ۱۳۸۹ش، صص ۸۵-۶۵) علاوه بر این روابط اجتماعی، ره آورد مناسبی برای کسب اطلاعات است که سبب رفع ابهام ها و تقویت سرمایه و اعتماد اجتماعی می شود. (رک: کلمن، ۱۳۷۷ش، ص ۴۷)

بنابراین در حج با تقویت ارتباطات اجتماعی زمینه وحدت و همگرایی افزایش می یابد و از این طریق با افزایش اعتماد اجتماعی، سرمایه های نرم افزاری مسلمانان نیز افزایش می یابد و حج گزاران با مشاهده نمایندگان جهان اسلام، قدرت خود را با وحدت افزایش دهند.

بخشی از فرامین امام و رهبری در حج درباره عرصه های ارتباط در حج است و یکی از این عرصه ها اطلاع گیری از امور مسلمانان است. ظرفیت بالقوه اطلاعات جزء ذاتی و جدایی ناپذیر روابط اجتماعی است. اطلاعات جهت ساختن شالوده ای برای کنش با اهمیت است، اما به دست آوردن آن هزینه زیادی دارد. با استفاده از روابط اجتماعی می توان اطلاعات کسب کرد. فردی که از اساس علاقه ای به رویدادهای جاری ندارد اما می خواهد از تحولات مهم اطلاع یابد، با

دریافت این اطلاعات از دوستی که به این موضوعات توجه دارد، می‌تواند در وقت روزنامه خواندن صرفه‌جویی کند. (همانجا)

امام خمینی علیه السلام تأکید دارند در حج باید مسائل جهان اسلام مطرح شود (خمینی (امام)، ۱۳۸۷ش، ص ۲۶ و ۱۳۶ و ۱۳۷) تا هویت بین‌المللی مسلمانان (امت واحده) تقویت شود. بخشی از پیام‌های امام خمینی علیه السلام در ایام حج به بیان مسائل مسلمانان جهان (همان، صص ۱۱، ۲۶، ۵۶، ۷۴، ۱۱۱، ۱۶۷، ۱۷۰، ۲۵۵) همچون «فلسطین» (همان، صص ۱۲، ۲۰۳، ۲۵۷) و «لبنان» (همان، صص ۸۴ و ۱۱۴) و برخی هم به همه مسلمانان جهان مربوط بوده است.

از نظر امام خمینی علیه السلام نکته مهم این اجتماعات [حج]، این است که ... آن چیزهایی که در بلاد مسلمین در طول سال گذشته است، به اطلاع هم برسانند و برای رفع اشکالات مسلمین فکر کنند و اجتماع بزرگ میلیونی اسلامی در حجاز برای همین نکته است، در عین حالی که عبادت است. (همان، ص ۵۵)

مقام معظم رهبری نیز بر این موضوع تأکید دارند و می‌فرمایند:

حج جای تزاور است: تشاور، تزاور، تعاهد. مسلمانان‌ها باید یکدیگر را باز بیابند؛ نه فقط اجسام یکدیگر را، بلکه دل‌ها و فکرهای یکدیگر را. ملت‌های گوناگون باید شکل امت اسلامی را در آنجا پیدا کنند، احساس وحدت کنند، مشکلات بین خودشان را برطرف سازند، از مشکلات هم مطلع شوند و مسائل اساسی امت اسلامی را جست‌وجو کنند. این، آن هدف بسیار مهم حج است. (بیانات در دیدار کارگزاران حج، ۱۳۷۱/۲/۱۶)

بنابراین، ایشان به حجاج توصیه می‌کنند:

- هر اطلاع و معرفت درستی از وضع امت اسلامی یا خصوص کشور خود را در

اختیار دارید به مسلمین کشورهای دیگر منتقل کنید. (پیام به حجاج بیت الله الحرام، ۱۳۷۲/۲/۲۵ ش)

- به حجاج عزیز توصیه می‌کنم از فرصت حج حد اکثر استفاده را برای کسب آشنایی با برادران مسلمان خود بکنند و اوضاع جهان اسلام را از زبان و رفتار مسلمانان به دست آورند، تجربه‌ها، آرزوها، دستاوردها و توانایی‌ها را با هم مبادله کنند و حج خود را به حج مورد نظر اسلام هر چه نزدیک تر سازند. (پیام به حجاج بیت الله الحرام، ۱۳۷۲/۲/۲۸ ش)

- نکته آخر هم این است که ارتباطات با برادران مسلمان در دنیای اسلام باید در این مرکز مهم احیا شود. ارتباطات، ارتباطات دولت‌ها نیست. ارتباطات دولت‌ها ارتباطات رسمی است، ارتباطات زبانی است، برای مسائل دیگری است. ارتباط بین آحاد امت اسلامی ارتباط قلبی است. این با ارتباط آحاد ملت‌ها با یکدیگر حاصل می‌شود. در دیدار با برادران مسلمانی که از کشورهای دیگر آمده‌اند، آنهایی که اهل زبان‌اند، می‌توانند حرف بزنند، با زبان اظهار محبت کنند، اظهار تعارف کنند؛ بر روی نقاط مشترک تکیه کنند... (بیانات در دیدار کارگزاران حج، ۱۳۹۱/۷/۳ ش)

و در جای دیگری این توصیه را به صورت مشخص تر برای حجاج ایرانی مطرح می‌کنند:

... ارتباط برقرار کنید، حرف بزنید، خبر بدهید، خبر بگیرید، روحیه بدهید، روحیه بگیرید؛ حقایقی را که درباره استکبار، مستکبرین، معاندین، مخالفین می‌دانید - شما سی سال تجربه دارید - برای آن برادرانی که تازه وارد این میدان شده‌اند، تشریح کنید. آنهایی هم که توانایی تبیین و بیان و این چیزها ندارند، با رفتار خودشان مردم را دعوت کنند؛ «کونوا دعاة

التاس بغیرالستتکم» (مجلسی، ج ۶۷، ص ۳۰۹) (بیانات در دیدار کارگزاران حج، ۱۳۹۰/۷/۱۱).

ب) همگرایی اخلاقی (زمینه های اخلاقی وحدت اسلامی)

علاوه بر جهات ارتباطات بین فرهنگی و میان فردی و همچنین جهات فقهی و مناسکی حج که می توان آنها را در بستر هویت دینی به منظور ایجاد وحدت ایدئولوژیک، فقهی و سیاسی تحلیل کرد، فضای کلی اخلاقی، تربیتی و عرفانی حج را نیز می توان در این راستا تحلیل کرد.

حج تنها یک عبادت محض و خودسازی بدون توجه به جامعه سازی نیست و در عین ارتقای اخلاقی مؤثرترین وسیله برای پیشبرد اهداف سیاسی است. اختلاط «عبادت» و «سیاست، اقتصاد و...» در حج است که باعث شده در روایات از کعبه به عنوان عامل ثبات بخش دین بر روی زمین یاد شود؛ زیرا به تعبیری روح عبادت توجه به خدا، و روح سیاست توجه به خلق خداست. (محمدی اشتهاردی، ۱۳۸۴ش، ص ۱)

حج در مفهوم بین المللی دو نوع منافع کارکردی دارد:

۱. نتایج تربیتی و خودسازی که به معنای هماهنگی فرد با خداوند و همنوایی او با فطرت و طبیعت است؛

۲. آثار سیاسی و اجتماعی که به معنای ارتباط و هماهنگی با واحدها و گروه های اجتماعی و سیاسی اسلامی دیگر است که به صورت ملت ها و دولت ها و از نژادهای مختلف و دارای زبان ها و فرهنگ های گوناگون هستند.

بنابراین می توان گفت برنامه تربیتی و خودسازی، مقدمه ای برای ایجاد یگانگی در جامعه بزرگ اسلامی است. (رک: معینی، یاری، ۱۳۹۱ش، ص ۸۶)

از منظر حقوقی نیز می‌توان کارکردهای سیاسی و اجتماعی حج در انسجام بخشی به وحدت امت اسلامی را یک سلسله وظایف حزبی دانست و آن را حقوق حزبی نامید؛ زیرا زیربنای فکری اسلام در گرایش به این دین، بر نوعی تخریب و تشکل سیاسی قرار دارد و مسلمانان، اعضای حزب الله هستند و فردیت و انزوا در نظر اسلام مردود است. (ر.ک: خامنه‌ای، ۱۳۷۱، ص ۱۱۵) حتی عبادت و خودسازی نباید به فردیت و انزوا کشیده شود؛ به عبارت دیگر در اسلام عبادت فقط در ارتباط با خدا خلاصه نمی‌شود، بلکه بخشی از فرائض دینی در نوع و کیفیت ارتباط و مواجهه با مردم تعریف می‌شود و دینداری کامل هیچ‌گاه با صرف ارتباط فردی با خدا بدون توجه به جامعه و سایر مسلمانان حاصل نمی‌شود. حتی اسلام برای عبادت فردی نیز شئون اجتماعی قرار داده است؛ مانند نماز جماعت. به این ترتیب اخلاق و عرفان در اسلام کاملاً جنبه اجتماعی دارد.

در حج نیز هرچند ابعاد قوی اخلاقی، تربیتی و عرفانی وجود دارد، این ابعاد به صورت بسیار واضح و گسترده‌ای به صورت دسته‌جمعی و با ذیل اجتماعی همراه است؛ به عبارت دیگری از کارکردهای حج این است که ابعاد اخلاقی، به سالم‌سازی و ارتقای روابط اجتماعی بپردازد. بر این اساس ابعاد معنوی حج در راستای تقویت و تعالی ابعاد سیاسی و اجتماعی مسلمانان و سامان‌دهی نظام ارتباطات اجتماعی مسلمانان بر اساس اصول اخلاقی و دینی قابل تحلیل است. در این مناسک و تعالیم اخلاقی، حج به بهترین شکل زمینه همگرایی و وحدت اسلامی را فراهم می‌کند تا با تقویت هویت دینی زمینه وحدت مسلمانان را در فضایل اخلاقی و با انگیزه‌های معنوی فراهم کند.

امام خمینی علیه السلام جنبه‌های اخلاقی حج را در بستر ابعاد سیاسی حج و تقویت امت اسلامی تحلیل می‌کردند. عرفان امام خمینی علیه السلام جنبه‌ای سیاسی دارد.

از این رو ایشان از مهم‌ترین مفاهیم عرفانی مانند توحید، در نفی طاغوت و مبارزه با آن، تحلیلی سیاسی ارائه می‌کند. تنیدگی ابعاد سیاسی و عرفانی شخصیت امام علیه السلام، در نگاه ایشان به حج نیز به خوبی مشهود است:

مراتب معنوی حج - که سرمایه حیات جاودانه است و انسان را به افق توحید و تنزیه نزدیک می‌کند - حاصل نخواهد شد مگر آنکه دستورات عبادی حج، به طور صحیح و شایسته و موبه مو عمل شود... و بعد سیاسی و اجتماعی آن حاصل نمی‌گردد مگر آنکه بعد معنوی والهی آن جامه عمل پوشد... (امام خمینی، ۱۳۸۹ ش، ج ۱۹، ص ۲۵)

این مسئله با توجه به جنبه‌های سیاسی مناسک حج ابعاد عمیق‌تری پیدا می‌کند. امام خمینی علیه السلام لبیک، طواف، رمی و قربانی را در یک منطق توحیدی، بر مدار بیعت با حق و نفی شرک و طاغوت تفسیر می‌کند و ابراهیم علیه السلام، بنیان‌گذار حج را بت شکن تاریخ می‌داند و معتقد است که زائر خانه خدا جا پای حضرت ابراهیم علیه السلام می‌گذارد و به همین دلیل باید حج ابراهیمی را بر همین اساس انجام دهد؛ به عبارت دیگر معنویت حج از مناسک حج ناشی می‌شود؛ مناسکی که در عین عبادی بودن، رویکردی سیاسی دارند.

مقام معظم رهبری نیز بر جنبه عبادی حج تأکید دارند و آن را در بستری اجتماعی در راستای تقویت امت اسلامی تحلیل می‌کنند:

هر چه این دو جنبه [عنصر تقوا و ذکر و حضور و خشوع و توجه به حق متعال و عنصر تجمع و وحدت و احساس عظمت و قدرت در امت بزرگ اسلامی] در حج تقویت شود، مصونیت و مقاومت افراد و جامعه‌های اسلامی در مقابل آن دو گونه تهدید، بیشتر خواهد شد و هرگاه یکی از این دو جنبه یا

هر دو ضعیف یا منتفی گردد، به همان نسبت امت اسلامی - چه افرادش و چه ملت‌ها و کشورهايش - آسیب پذیرتر می‌گردند. (پیام به کنگره عظیم حج،

۱۳۷۵/۲/۴)

یکی از کارکردهای حج در اندیشه مقام معظم رهبری، ارتقای معنوی حج‌گزار است. اهمیت این کارکرد در نظرایشان از این جهت است که ارتقا و اصلاح جامعه (چه در سطح ملت و چه در سطح امت) به اصلاح فردی مرتبط است. در واقع اقدامات و کارکردهای دیگر، که بُعد اجتماعی دارند، در صورتی تأثیرگذارند که با انسان‌های خودساخته و معنوی انجام پذیرد:

دو نکته اساسی در حج هست که یکی مربوط به شخص هر زائر و حج‌گزار است و دیگری مربوط به مسلمانان، سیاست دنیای اسلام و جهت‌گیری امت اسلامی است. اهمیت نکته اول به جهت تقدم آن بر نکته دوم است؛ به طوری که اگر ما اول تحقق نپذیرد، کار دوم به درستی رخ نمی‌دهد. کار سیاسی و فریاد سیاسی در دنیا زیاد است. آن فریادی که در دل‌ها اثر می‌کند، جوامع را عوض می‌کند، دشمن را در حقیقت می‌ترساند و راه را به واقع روشن می‌کند، فریادی است که از روی ایمان و از دلِ باتقوا و از انسان عاملِ صالح ناشی شده باشد؛ همان‌طور که در انقلاب اسلامی ایران مشاهده شد. پس خودسازی مقدمه و شرط اساسی برای دیگرسازی و جهان‌سازی و ایجاد تحول و پیمودن راه‌های دشوار است. از این رو است که در آیات کریمه حج از ذکرالله و استغفار و بازگشت به خدا مکرر سخن رفته است. (بیانات در دیدار

اعضای برگزارکننده حج، ۱۳۷۱/۲/۱۶)

در اندیشه مقام معظم رهبری راهیابی به کمال انسانی از فرد شروع می‌شود و در بستر «جامعه» رشد می‌یابد و شتاب می‌گیرد و تحقق کمال انسان‌ها را سریع‌تر و

آسان ترمی کند.

حج نماد امت اسلامی و آموزنده نوع رفتاری است که این امت بزرگ برای تأمین سعادت خود باید در پیش گیرد. می توان حج را در حرکت هدفمند و آگاهانه و متنوع همگان در جهتی واحد خلاصه کرد. تاروپود این حرکت یاد خدا و همدلی بندگان خداست و هدف آن ایجاد پایگاه مستحکم معنوی برای زندگی سعادت‌مندان انسان. (پیام به حجاج بیت الله الحرام، ۱۳۸۱/۱۱/۱۸)

۳. سطح انطباق

(الف) همگرایی فقهی (مناسک وحدت بخش)

مناسک حج مناسکی وحدت بخش است که مرزهای ملی، فرهنگی نژادی سیاسی و دینی را درنور دیده و همه مسلمانان را در قالب امتی واحد به تصویر کشیده است. حج از این نگاه، مراسمی است که به واسطه اجرای هم شکل مناسک و ایجاد فضای جماعت واره، روح برابری و برادری انسانی و وحدت بنیادین مسلمانان را نمادینه می کند و آن را ارتقا می بخشد.

هر یک از اماکن معنوی در فرایند حج گزاری، چنان دارای عظمت، و فواید این جهانی و آن جهانی هستند که مسلمین در طول تاریخ انگیزه فراوانی برای بهره گیری از آن داشته اند. انجام دادن این مناسک یکسان و تقریباً متحدالشکل، که مسلمانان آنان را با اهداف و انگیزه ها و نگرش های مشترک انجام می دهند، سبب انسجام بخشی مسلمانان می شود؛ زیرا خود را در این موارد و اماکن برابر و یگانه ارزیابی می کنند؛ (رک: یاری، ۱۳۹۱، ص ۱۱۸) به عبارت دیگر حج با ایجاد پیوستگی در تاریخ ادیان توحیدی در مکه و کعبه، که نماد و تجسم توحید است، و همچنین در معرض قرار دادن سابقه تمدنی تاریخ اسلام تلاش می کند مسلمانان را در بستر

تاریخ اسلام متوجه تشابهات اساسی و بنیادین نماید و هویت تمدنی آنها را تقویت کند. (رک: احمدی، ۱۳۹۰ش، ص ۸۲-۷۸)

حج در اسلام مهم‌ترین و بزرگ‌ترین اجتماع انسانی است که هر سال اتفاق می‌افتد و در این گردهمایی بزرگ دینی، مردم از کشورها و فرقه‌های مختلف اسلامی در کنار هم به انجام مراسم مذهبی می‌پردازند. مراسم حج خصوصیات از جمله تعامل مسلمانان با هم و تبادل نظر در مسائل اساسی اسلام، تمرین مدارا و رفتارهای محبت‌آمیز و برائت از استعمار و استکبار دارد. (هاشمی، ۱۳۸۲ش، ص ۶۸)

در فرایند ادای مناسک حج سه اصل را می‌توان جست و جو کرد: اصل «اتصال»، اصل «اجتماع» و اصل «حرکت منظم یا مهاجرت برای یک آرمان». اصل اتصال یعنی در حج دائماً و هر سال اتصال مجدد انسان‌ها به سرشت و سرنوشت تاریخی و رسالت عظیم انسانی‌شان مشاهده می‌شود. اصل اجتماع یعنی در مناسک حج همه مکان خود را ترک کنند و در جایی با هم تصادم فکری داشته باشند. من وضعیت اجتماعی خودم را بگویم و او وضعیت اجتماعی خودش را. تصادم این جامعه‌های دور از هم، روح اجتماعی زنده و اندیشه اجتماعی آگاه پدید می‌آورد.

تجمع اصولاً عامل تحرک انسانی، آگاهی و رشد جهان‌بینی اعتقادی بشری است. در دنیا «کنگره» فراوان است، اما این «کنگره عظیم حج» با همه تجمع‌ها و کنگره‌های دیگری که در دنیا بوده است، فرق دارد. در تجمع‌ها و کنگره‌های دیگر، نمایندگان طبقات و ملت‌ها، که انتخاب و دست‌چین شده‌اند، می‌آیند و جمع می‌شوند. اما در اینجا ملت‌ها و توده‌ها بی‌نماینده و مستقیم خودشان به میعادگاه می‌آیند. هر انسانی به نمایندگی خود و جامعه‌اش اینجا دعوت خدایی شده، حاضر می‌شود. اصل حرکت و مهاجرت نیز یعنی از وقتی که مناسک حج

شروع می‌شود، هیچ توقفی (نظری و عملی) نیست؛ نه آدم می‌تواند توقف کند و نه باید توقف کند. تمام مناسک حج در حرکت و تغییر معنا می‌یابد؛ از تغییر لباس تا تغییر انجام مناسک در شب و روز. (شریعتی، علی، ۱۳۶۱ش، ص ۱۱۱)

حج و عمره مناسکی دکترینال هستند؛ یعنی مناسکی با برانگیختگی عاطفی اندک و تواتر نسبتاً بالا که یک شکلی و مرکزیت ایجاد می‌کنند و قدرت انتقال شبکه پیچیده‌ای از مفاهیمی را دارند که در خاطره معنایی ذخیره شده و مؤلفه‌های هویتی یک گروه مفروض مثل یک امت را پدید می‌آورند. (، Atkinson, 2011, P. 50-62, & Whitehouse).

مناسک حج دو ویژگی دارد که بر اساس آن به تقویت وحدت اسلامی بسیار کمک می‌کند:

یک - جمعی بودن

همبستگی از چهار عامل ارزش‌ها، هنجارها، نقش‌ها و تجمعات مشترک حاصل می‌گردد و چهار کارکرد تطبیق با شرایط جدید، حل تنش‌های اجتماعی، نیل به اهداف و حفظ همبستگی را ایفا می‌کند. (بشیریه، ۱۳۷۴ش) همه عوامل همبستگی و کارکردهای آن در حج در قالب مناسک خود را نشان می‌دهد؛ زیرا مسلمانان در حج اعمال دینی یکسانی را در زمان و مکان مشترک به صورت دسته جمعی انجام می‌دهند. بر این اساس در همه ادیان تشکیل انجمن اخوت برای رسیدن به آرمان مذهبی و اجتماعی متدینان رواج دارد. این حرکت برای همبستگی پیروان جهت اعتراض به وضع موجود و وصول به آرزوی مشترک و تجدید و تشدید اعمال دینی بنیادی است. (واخ، ۱۳۸۷ش، ص ۱۷۵-۱۷۳)

از کارکردهای اجتماعی مناسک دینی تنظیم‌کنندگی روابط برای خیرهمگان

و برانگیزانندگی احساس مشترک و وحدت اجتماعی است که در مناسک حج بارز است. از این رو گناه کنش برهم زنده روابط داخلی گروه، و مناسک عامل حفظ وحدت اجتماعی و احساس مشترک محسوب می شود. (همیلتون، ۱۳۸۱ش، ص ۱۷۰) مناسک و مواقف حج از این جهت بیشترین تأثیر را در ایجاد وحدت اجتماعی و تنظیم روابط مسلمانان و کشورهای اسلامی برای تأمین خیر عمومی آنها خواهد داشت.

جمعی بودن مناسک حج از جهت دیگر نیز در تقویت وحدت اسلامی مؤثر است. مناسک حج از منظر جامعه شناختی جمعی است نه اجتماعی؛ یعنی مناسک حج به این شکل نیست که با مساعی یکدیگر و زنجیره وار انجام شود، به طوری که اگر کسی حاضر به تقبل بخشی از آن نشود مسئولیت خود را به درستی انجام ندهد، فعالیت های دیگران را مخدوش یا مختل سازد. بلکه همه عمدتاً باید به صورت فردی مناسک حج را انجام دهند، اما همراه با دیگران و در یک زمان و مکان مشخص و البته به شکل یکسان.

تفاوت کار گروهی در حج با فریضه عبادی دیگری مانند جهاد در این است که در جهاد با تقسیم وظیفه و کمک همگانی کار به انجام می رسد و اگر یک فرد کارش را درست انجام ندهد به همه لطمه می خورد. در اینجا هر یک از افراد به تنهایی مهم هستند و هر یک در کنار دیگری تشکیل یک مجموعه را می دهند و با نبود هر کدام مجموعه دچار نقض می شود. اما در حج هر یک از حجاج دارای تعیین و تشخیص نیست تا به شکل گیری مجموعه کاملی منتهی شود و با نبود یکی مجموعه مختل شود؛ به عبارت دیگر در حج افراد موضوعیت ندارند. بلکه وجود آنها در کنار وجود دیگران معنا و ارزش اثر پیدا می کند و به هم افزایی منجر می شود. آنان می فهمند که وجود یافتنشان در پیوستن به دیگران است و همگی در عین تکثر و تفاوت های

فردی، در ابعاد انسانی دارای نیازها، انگیزش‌ها، احساسات، اهداف، اعمال و رفتار مشترک‌اند. به این ترتیب در حج مفهوم «امت واحده» به خوبی متجلی می‌شود. (رک: یاری، ۱۳۹۱ش، صص ۱۱۹-۱۱۸)

دو- ساختارشکن بودن

در حج براساس مدل مناسک‌گزار (Arnold, 1960؛ Boowie, 2006, P. 147-157) زائر ابتدا از محیط زندگی خود جدا می‌شود و به فضایی جدید منتقل می‌شود و سپس با تغییری ناشی از گذراندن مناسک، با موقعیتی جدید به جامعه برمی‌گردد. (Turner, 1978)

ویکتور ترنر (Turner, 1966) با اتخاذ مدل سه لایه مناسک‌گزار به توسعه آن می‌پردازد و این مناسک را به مثابه حرکتی از ساختار به ضد ساختار و بازگشت مجدد به ساختار می‌نگرد. او با طرح مفهوم جماعت‌واره، زائر را در هنگام انجام دادن مناسک زیارتی، در شرایط ضد ساختار یا حداقل ساختار می‌داند که از شبکه سلسله‌مراتب اجتماعی خارج شده و با دیگر زائران روابط اجتماعی جماعت‌وارگی ایجاد می‌کنند. شاخصه روابط اجتماعی در این فضای متفاوت، همسانی ظاهری و اعتزال دنیوی از لذت‌هایی است که در دوره احرام با هم‌شکلی در پوشش و نمادگرایی‌های قدرتمند مرگ به اوج خود می‌رسد. (رک: عربستانی، ۱۳۹۱ش، صص ۱۳۸-۱۴۲)

حج امکان ورود به فضایی خارج از ساختار زندگی دنیوی ایجاد می‌کند که در آن زائران گونه‌ای از روابط اجتماعی برابرگرایانه را می‌آزمایند. آنها در این فضا در هدفی مشترک وحدت می‌یابند و نوعی نزدیکی و همدلی را ورای تفاوت‌های دینی، قومی و نژادی تجربه می‌کنند. زائران در این فضا نوعی روابط اجتماعی را تجربه می‌کنند که ناقض ساختار معمول زندگی دنیوی است و با خصایص برابرگرایانه‌ای که دارد

تجربه ای وحدت بخش را به زائران ارائه می کند. (رک: عربستانی، ۱۳۹۱ش، ص ۱۳۴)

امام خمینی علیه السلام در خصوص همبستگی در جهان اسلام تنها به بیانیه و نظریه پردازی بسنده نکرده، بلکه راهکارهای عملی هم ارائه کرده است که یکی از آنها شرکت در نماز جماعت اهل سنت، به ویژه در روزهای حج است^۱ و به این ترتیب با استفاده از همگرایی مناسکی می کوشد همگرایی سیاسی و اجتماعی تقویت کند.

از دیگر مسائلی که امام علیه السلام بسیار بر آن تأکید داشت، سفارش به حجاج در خصوص ایجاد همدلی، برادری و مشارکت در مراسم ها و تجمع های برادران اهل سنت بود. امام علیه السلام این مسئله را هر ساله به حجاج یادآور می شدند. بیانات زیر نمایانگر این پیام ویژه امام خمینی علیه السلام به جهان اسلام است:

در وقوفین متابعت از حکم قضات برادران اهل سنت لازم و مجزی است؛ اگرچه قطع به خلاف داشته باشید. (امام خمینی، ۱۳۸۹ش، ج ۱۰، ص ۶۲)

- ما با همه ملت های مسلم برادر هستیم و در شادی و غم آنها شریک هستیم. (همان، ۱۳۸۹ش، ج ۱۱، ص ۱۰۴)

- و امیدواریم که هر سال برای این مسائل اضافه شود [و در مکه] مسلمان ها متصل بشوند به هم و همراه هم فریاد بکشند در جایی که جای فریاد است. (همان، ۱۳۸۹ش، ج ۱۹، ص ۵۱)

مقام معظم رهبری نیز مسائل فقهی در حج را زمینه ای برای تقویت امت اسلامی قرار دادند:

امام- رضوان الله علیه - توصیه کردند در نمازهای جماعت (اهل سنت)

۱. امام خمینی، مناسک حج، ص ۲۵۷.

شرکت کنید. بنده هم عرض می‌کنم: در نمازهای جماعت در مسجد الحرام، در مسجد النبی و نیز در مساجد دیگری که مقتضی است و متعلق به برادران اهل آن مناطق است، شرکت کنید. وحدت را نشان بدهید. (بیانات در دیدار کارگزاران حج، ۱۳۷۱/۲/۱۶)

ایشان در همین زمینه می‌فرمایند:

این قدر ما در روایات در ثواب شرکت در نماز جماعت اهل سنت در زمان ائمه علیهم‌السلام داریم که روایت دارد که در مسجد الحرام پشت سر اینها نماز بخوانید، مثل اینکه پشت سر پیغمبر نماز خوانده‌اید. این معنایش چیست؟ معلوم است که امام صادق نماز آن امام جماعت را با نماز پیامبر مقایسه نمی‌کند. مقایسه با نماز یک پیرو خودش هم نمی‌کند، اما می‌گوید پشت سر او نماز بخوانید. این یعنی چه؟ این نمایش وحدت است. عملاً وحدت را نشان بدهید. روی همین فکر بود که امام بزرگوار ما - که رضوان خدا بر او باد - آن مرد بیدار آگاه، به همه ماها، همه حاجی‌های ایرانی، توصیه کرد که در نماز جماعت‌ها در مسجد الحرام، در مسجد النبی شرکت کنید؛ در این اجتماعات حضور داشته باشید که یکی از مصادیقش این است. این جور نباشد که وقت نماز جماعت، که همه مشغول نمازند، چشم کسی بیفتد به یک زائر ایرانی که مشغول حمل بار - حمل وزر - به سمت مسافرخانه خود هست. اینها چیزهایی است که مضر است. (بیانات در دیدار مسئولان حج، ۱۳۸۸/۸/۴)

ب) همگرایی اقتصادی (وحدت‌آفرینی ابعاد اقتصادی حج)

حج در کنار ابعاد و کارکردهای اخلاقی و اجتماعی، از جهات اقتصادی نیز قابل توجه است؛ چنان‌که در آیات و روایات نیز به کارکردهای اقتصادی حج پرداخته

شده است. (ر.ک: قاسمی خطیر و ساداتی، ۱۳۹۱، صص ۲۰۱، ۲۰۶ و ۲۰۸؛ سیادتی و صائمی، ۱۳۹۱، صص ۲۲۱-۲۱۶؛ رمضان زاده، ۱۳۹۱، صص ۲۳۲-۲۴۰؛ اسماعیل زاده، ۱۳۹۱، صص ۵۷۸-۵۷۲؛ حاجی یوسفی پور، ۱۳۹۱، صص ۶۴۱-۶۳۷) به نظرمی رسد این فرصت های اقتصادی حج زمینه بسیار مناسبی برای وحدت مسلمانان باشد؛ چنان که اتحادیه اروپا، که بر مدار همکاری اقتصادی شکل گرفت، در ادامه به تعاملات سیاسی و فرهنگی و ایجاد نوعی هویت فراملی منجر شده است.

کشورهای اسلامی به دلیل وجود نظام های سیاسی گسترده و یکپارچه در قرون گذشته، از پیشینه تاریخی و فرهنگی مشترکی برخوردارند. افزون بر این دین مشترک، قدرت فوق العاده ای در ایجاد اتحاد و همگرایی بین کشورهای اسلامی ایجاد کرده است.

از نظر اقتصادی نیز وجوه مشترک در این کشورها زیاد است. غالب این کشورها نفت خیز، تولیدکننده نفت و دارای نیروی کار فراوان هستند و از نظر جغرافیایی بیشتر این کشورها در آسیا و به خصوص منطقه خاورمیانه قرار دارند که به صورت نسبی از مزیت قرب مسافت برخوردارند که هزینه داد و ستدهای اقتصادی را کاهش می دهد.

حج ظرفیت بالایی برای تقویت این عوامل جهت تعامل اقتصادی در سطح بین الملل اسلامی دارد. به این ترتیب حج به لحاظ ظرفیت های بالای معنوی و فرهنگی، که در جهت ایجاد اتحاد و وحدت بین مسلمین دارد، ابزار بسیار مناسبی در جهت تحقق همگرایی اقتصادی است. (ر.ک: سرآبادانی، ۱۳۹۱، ش، صص ۶۸۵-۶۸۰)

تاریخ نشان می دهد که همبستگی و همگرایی سیاسی و اقتصادی در راستای تأسیس بازارهای بزرگ یا به تعبیری بازار مشترک لازم و ملزوم یکدیگرند و هر کدام

شرط وجود دیگری است. در حقیقت حصول همبستگی سیاسی به تنهایی و بدون برنامه های منظم اقتصادی غیر عملی است و برنامه های اقتصادی در صورتی شکل واقعی به خود می گیرد که دولت ها برای تحقق آن اقدامات سیاسی را انجام دهند. (رک: دونیو و دروئسن، ۱۳۷۵ش، ص ۲۰-۱۹) از این رو ناهمگونی سیاسی مانع همگرایی اقتصادی است. (رک: رحیمی بروجردی، ۱۳۹۰ش، ص ۲۸۶-۲۸۳)

علامه طباطبایی ذیل تفسیر آیه «لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ» (حج: ۲۸) ضمن اینکه منافع حج را فراتر از منافع اخروی و شامل مواردی مانند تجارت می داند، بر لزوم تعاون برای تحقق آنها تأکید می کند. ایشان تفاهم دینی در حج را بهترین مقدمه و زمینه برای تحقق این تعاون می داند. (رک: طباطبایی، ۱۳۶۳ش، ج ۱۴، صص ۵۴۸ و ۵۴۹) به این ترتیب اشتراکات معنوی و اعتقادی موجب اتحاد و اتفاق معنوی و دینی می شود و اتفاق معنوی نیز باعث گرایش به همگرایی، تعاون و همکاری مادی و در نتیجه بهره گیری از منافع عظیم مادی حج می گردد. ابعاد اقتصادی حج یکی بخش های مهم آن است که امام خمینی رحمته الله علیه این بخش را با نظر داشت تقویت امت اسلامی تحلیل کرده اند:

یک - طرح مسائل و مشکلات اقتصادی

امام خمینی رحمته الله علیه به صرف طرح مسائل و مشکلات اقتصادی حج بسنده نمی کند و پس از بیان مشکلات اقتصادی جهان اسلام برای رفع آن به ظرفیت های اقتصادی حج اشاره می کند؛ (صحیفه حج، ج ۱، ص ۱۶۶۵) چنان که در پیام های خود به کنگره عظیم حج از طرفی به نقد نظام اقتصاد غرب می پردازد (همان، ص ۲۲۱) و از طرف دیگر اصول اقتصاد اسلامی را بیان می کند. (همان، ص ۱۶۸) از اندیشمندان نیز می خواهد که نظام اقتصاد اسلامی را طرح ریزی کنند؛ چراکه ضعف و وابستگی

اقتصادی به غرب و استعمارگران، کارکردهای فرهنگی و سیاسی بسیاری دارد و سبب می شود مسلمانان خودباوری و اعتماد به نفس لازم، جهت مقابله با دشمنان را از دست بدهند. امام خمینی علیه السلام، با چشم انداز وسیع و همه جانبه خود نسبت به اسلام و اوضاع مسلمانان به این مسئله پی برد و با پیام های خود به زائران خانه خدا ظرفیت عظیم حج را برای مقابله با این مشکل اساسی گوشزد کرد. (همان، صص ۲۲۱ و ۲۲۲)

دو - تحریم کالاهای خارجی

امام خمینی علیه السلام ضمن انتقاد از وابستگی اقتصادی کشورهای اسلامی به غرب و وجود کالاهای غربی در بازارهای اسلامی و مکه کالاهای آمریکایی را در حج تحریم می کند و بدین ترتیب ظرفیت های اقتصادی حج را نشان می دهد تا بازار گسترده ای که در ایام حج ایجاد می شود به دست بیگانگان نیفتد، بلکه خود مسلمانان از این ظرفیت عظیم بهره مند شوند:

کالاهایی که در حجاز به حجاج محترم عرضه می شود، آنچه مربوط به آمریکای مخالف با آرمان های اسلامی و اساساً مخالف با اسلام است، خریداری آنها کمک به دشمنان اسلام است و ترویج باطل است و از آنها باید احتراز شود. (امام خمینی، ۱۳۸۹ ش، ج ۲۰، ص ۹۷)

کثیری از حجاج بیت الله الحرام که برای فریضه حج می روند و باید در آن مکان مقدس از توطئه بیگانگان به فریاد «یا للمسلمین» برخیزند، غافلانه در بازارها به جست و جوی کالاهای آمریکایی، اروپایی و ژاپنی پرسیه می زنند و دل صاحب شریعت را با این عمل، که با حیثیت حج و حجاج بازی می کند، به درد می آورند. (همو، ۱۳۸۹ ش، ج ۱۹، ص ۳۴۴)

سه - مبارزه با فقر

امام خمینی علیه السلام در سال ۱۳۶۷ در سالگرد کشتار خونین مکه، ضمن بیان اینکه مبارزه با مستکبران با رفاه طلبی سازگار نیست و فقط آنها که درد فقرا را چشیده اند تا آخر در این مسیر باقی می مانند می فرماید:

باید خدا را در نظر داشت و تمام همّ و تلاش خود را در جهت رضایت خدا و کمک به فقرا به کار گرفت... ما برای احقاق حقوق فقرا در جوامع بشری تا آخرین قطره خون دفاع خواهیم کرد. (همو، ۱۳۸۹ش، ج ۲۱، ص ۸)

امام خمینی علیه السلام مسلمانان را در حج در کنار وظایف سیاسی و اجتماعی به توجه به فقرا نیز مکلف می کند:

باید توجه داشته باشید که این اجتماع بزرگ، که به امر خداوند تعالی در هر سال در این سرزمین مقدس فراهم می شود، شما ملت های مسلمان را مکلف می سازد... در راه استقلال و ریشه کن کردن سرطان استعمار، همفکر و هم پیمان شوید. گرفتاری های ملل مُسلم را از زبان اهالی هر مملکت شنیده و در راه حل مشکلات آنان از هیچ گونه اقدامی فروگذار نکنید. برای فقرا و مستمندان کشورهای اسلامی فکری کنید. (همو، ۱۳۸۹ش، ج ۲، ص ۳۲۲)

ایشان در جای دیگر توجه به فقرا را از اصول و اهداف حج معرفی می کند:

حقیقت حج این است که شما بروید درد مردم را ببینید؛ ببینید فقرا چه جوری هستند، شما هم بشوید آن طور. ببینید مستمندان جهان چطورند، شما هم [به] آن رنگ درآیید... خوب، شما حاجی هستید، شما مسلمانانی هستید که می خواهید به داد مسلمین برسید، به داد مستضعفین جهان برسید. (همو، ۱۳۸۹ش، ج ۱۶، ص ۴۲۷)

امام خمینی حتی مناسک سیاسی حج را در راستای مفاهیم اقتصادی تبیین می‌کند و برائت از مشرکین در حج را به ابعاد اقتصادی مبارزه با استعمار پیوند می‌زند:

... فریاد برائت ما، فریاد فقر و تهیدستی گرسنگان و محرومان و پابرنه‌هایی است که حاصل عرق جبین و زحمات شبانه‌روزی آنان را زراندوزان و دزدان بین‌المللی به یغما برده‌اند... (همو، ۱۳۸۹ش، ج ۲۰، ص ۳۱۸)

مقام معظم رهبری نیز ابعاد اقتصادی حج را مد نظر قرار داده و آن را در راستای تقویت امت اسلامی تحلیل کرده‌اند. ایشان حجاج را از بازارگردی نهی می‌کنند:

- کسانی که به مکه می‌روند، مکه را فدای بازارگردی و دکان‌گردی نکنند. مکه بالاتراز این حرف‌هاست... (بیانات در دیدار مسئولان حج، ۱۳۸۱/۱/۳۱)

- حیف است که انسان در مکه مکرمه یا مدینه منوره... به جای توجه و تذکر، به فکر دنیا باشد... این بازارگردی‌ها و سرزدن به این گوشه و آن گوشه برای کارهای کم‌ارزشی که در طول زندگی متأسفانه ما به آنها مشغولیم... (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با مسئولان و کارگزاران حج، ۱۳۸۸/۸/۴)

البته این نهی، فقط جنبه اخلاقی ندارد بلکه جنبه ضد استعماری نیز دارد:

- از جمله غفلت‌های احتمالی در حج، یکی این است که کسانی که جای شرکت در نمازهای جماعت، به جای طواف مستحبی، به جای حضور در فضای معطر مسجد الحرام یا مسجد النبی،... سراغ زرق و برق‌های بی‌ارزش و پوچ و بازارها و مغازه‌ها بروند برای اینکه جیب دولت‌های بیگانه... و سرمایه‌دار آنها را با پول ایرانی و با ثروت ملی شان پُر کنند. (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۸۳/۹/۳۰)

- من با سوغاتی خریدن مخالف نیستم، اما با این بازارگردی‌ها چرا؛ خیلی بد است. یک عده‌ای عطش بازارگردی دارند؛ اینها ملت شما را، مردم شما را سبک می‌کند؛ حیف است. می‌روند یک جنس‌هایی را می‌خرند، غالباً هم جنس‌های بی‌کیفیت از کشورهای دوردست سودجو که با همان کمپانی‌های داخل آن کشور میزبان بندوبست دارند. برای حجاج جنس بدلی و بی‌کیفیت درست می‌کنند می‌آورند توی این بازارها می‌ریزند، شما هم می‌روید این ارز خودتان را و عرض خودتان را می‌ریزید برای اینکه این کالاها بی‌کیفیت را خریداری کنید. امروز در کشور ما خوشبختانه کالاها داخلی با کیفیت خوب، متنوع، زیبا، ساخته شده دست کارگر ایرانی، برادر خودتان، فراوان است. (همان، ۹۰/۷/۱)

نتیجه‌گیری

در این مقاله فرایند حج در تقویت امت اسلامی بر اساس چارچوب نظری ارائه شده بررسی شد:

سطح هویتی و هدف: حج عبادتی فراملی و فرامرزی است که در مهد تمدن و تاریخ اسلامی انجام می‌شود و از این جهت توجه مسلمانان را به این نکته جلب می‌کند که آنها فراتر از همه هویت‌های فرهنگی و ملی و حتی مذهبی و فرقه‌ای، در یک هویت دینی فرادینی مشترکند و از تاریخ و تمدن یکسانی برخوردارند. به این ترتیب در حج هویت دینی در سطح تمدنی و فراملی تقویت، و از این جهت امت اسلامی تقویت می‌شود. همه ارکان سیاسی و فقهی و ارتباطی و اقتصادی و اخلاقی حج در این راستا قابل تحلیل است. این همگرایی هویتی، همگرایی در اهداف را نیز به دنبال خواهد داشت.

سطح انسجام: حج محل تعامل مسلمانان از گروه‌ها، گرایش‌ها، نژادها و مذاهب گوناگون اسلامی است که زندگانی اجتماعی را با یکدیگر تجربه می‌کنند. بستر این تعامل فضای اخلاقی مناسب یکسان‌نگر حج است. البته این تعامل در سطح اخلاقی و فقهی باقی نمی‌ماند و وارد عرصه اقتصادی و سیاسی نیز می‌شود؛ به طوری که در آخر تلاش دارد با تمرکز بر دشمن مشترک، توجه مسلمانان را به نفع و اقبال مشترک جلب کند؛ به عبارت دیگر در حج تعامل از ابزاری به اظهار تغییر می‌کند و زمینه همفکری، همگامی، همدلی و هم‌بختی مشترک فراهم می‌شود.

سطح انطباق: از آنجا که حج به صورت عملی وارد عرصه همگرایی می‌شود و به نوعی همگرایی را در سطح خرد (تجربه زندگی اجتماعی مشترک) و کلان (تعاملات اقتصادی و انسجام سیاسی در مقابل دشمن مشترک بر اساس هویت دینی) اجرا می‌کند، در مقابل چالش‌های ناشی از هویت‌های مقاوم در برابر همگرایی می‌ایستد. این تحلیل و سطح بندی با فرامین امام خمینی علیه السلام و مقام معظم رهبری نیز تطبیق داده شد تا نظام مندی اندیشه رهبران انقلاب بیش از پیش نشان داده شود.

هر چند بخشی از پیام‌ها و سخنرانی‌های امام و مقام معظم رهبری در حج درباره ابعاد فردی حج و لزوم بهره‌مندی اخلاقی و تربیتی از فرصت حج است، ولی عمق استراتژیک کلام امام و رهبری در حج، امت اسلامی است. امام و رهبری در سخنان خود درباره حج همواره رویکردی اجتماعی و بین‌المللی دارند و هیچ‌گاه حج را در ابعاد فردی و ملی خلاصه نمی‌کنند، بلکه حج را مهم‌ترین مؤلفه و بروزات امت اسلامی معرفی و تحلیل می‌کنند. «توجه به مسائل جهان اسلام و استفاده از ظرفیت‌های درونی امت اسلامی جهت مقابله با دشمنان با تمرکز بر همگرایی امت اسلامی» را می‌توان عصاره کلان اندیشه امام و رهبری در موضوع حج معرفی کرد.

دستاورد‌های این مقاله را می‌توان در قالب جدول زیر مرور کرد:

ردیف	سطح همگرایی	فرایند همگرایی	شاخص‌ها
۱	هویت و هدف	سیاسی	تقویت هویت تمدنی تمرکز بر دشمن مشترک رنگ باختن ملیت‌ها
۲	انسجام	ارتباطی اخلاقی	تقویت هویت دینی تقویت سرمایه اجتماعی
۳	انطباق	فقهی اقتصادی	طرح مسائل و مشکلات اقتصادی تحریم کالای خارجی مبارزه با فقر

منابع

۴. ابراهیم، سعدالدین (۱۳۹۰)، کتاب بیداری اسلامی (المجتمع والدولة في الوطن العربي)، ترجمه کمال باعجری، تهران، مؤسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر تهران.
۵. احمدی، محمدرضا (۱۳۹۰)، حج در آئینه روان‌شناسی، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، چاپ اول.
۶. اسماعی، فاعی (۱۳۷۶)، «پدیده اسلام‌ترسی»، ترجمه پرویز شریفی، ماهنامه اسلام و غرب، وزارت امور خارجه، سال اول، پیش شماره دوم، مرداد.
۷. اسماعیل‌زاده، محمد (۱۳۹۱)، «نقش حج در تحقق توسعه اقتصادی مطلوب اسلام»، مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، قم، پژوهشکده حج و زیارت.
۸. افتخاری، اصغر (۱۳۷۲)، «ابعاد اجتماعی برنامه امنیتی اسرائیل؛ (دستورکاری برای قرن بیست و یکم)»، فصلنامه مطالعات امنیتی، شماره ۱.
۹. افتخاری، اصغر (۱۳۸۰)، جامعه‌شناسی سیاسی اسرائیل، تهران، مرکز پژوهش‌های علمی و مطالعات استراتژیک خاورمیانه.
۱. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۱)، صهبای صفا، مشعر، تهران.

۲. خمینی، روح الله (بنیان‌گذار جمهوری اسلامی ایران) (۱۳۷۶)، وحدت از دیدگاه امام خمینی (تبیان، دفتر پانزدهم)، قم، معاونت پژوهش مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چاپ اول.
۳. خمینی، روح الله (بنیان‌گذار جمهوری اسلامی ایران) (۱۳۸۹)، صحیفه امام، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام.
۴. آل احمد، جلال (۱۳۸۷)، خسی در میقات، تهران، جامعه داران.
۵. بابایی، حبیب الله و دیگران (۱۳۸۸)، جستاری نظری در باب تمدن، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی. چاپ دوم.
۶. برزگر، ابراهیم (۱۳۸۵)، تاریخ تحول دولت در اسلام و ایران، تهران، سمت.
۷. بشیریه، حسین (۱۳۷۴)، انقلاب و بسیج سیاسی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
۸. بهاری همدانی، محمدباقر (۱۳۶۴)، تذکرة المتقین، تهران، انتشارات نور فاطمه.
۹. بهمن، شعیب (۱۳۸۹)، انقلاب‌های رنگی و انقلاب اسلامی ایران، تهران، انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
۱۰. پل کوهن، آنتونی (۱۳۹۰)، سرشت نمادین اجتماع، ترجمه: عبدالله گیویان، تهران، دانشکده صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران.
۱۱. چلبی، مسعود (۱۳۷۵)، جامعه‌شناسی نظم: تشریح و تحلیل نظری نظم اجتماعی، تهران، نشرنی.
۱۲. حاجی یوسفی پور، محمود (۱۳۹۱)، «نگاهی آماری به ظرفیت‌های بازرگانی کشورهای اسلامی با یکدیگر»، مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، قم، پژوهشگاه حج و زیارت.
۱۳. حداد عادل، غلامعلی (۱۳۷۸)، «اسلام در آینه حج»، میقات حج، سال هفتم، شماره ۲۸.
۱۴. خامنه‌ای، سیدمحمد (۱۳۷۱)، حج از نگاه حقوق بین‌الملل، تهران، سازمان انتشارات کیهان.
۱۵. الخطراوی، محمد العید (۱۴۰۴ق/۱۹۸۴م). المدینة فی صدر الاسلام: الحیاة الاجتماعية و السياسية والثقافية، بیروت، مؤسسة علوم القرآن و مكتبة دارالتراث (للمدینه).
۱۶. دونیو، ژان فرانسوا، دروئسن، ژرار (۱۳۷۵)، تاریخچه بازار مشترک، ترجمه: محمد اسفندیاری،

تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ اول.

۱۷. رحیمی بروجردی، علیرضا (۱۳۹۰)، اقتصاد بین الملل، تهران، سمت.
۱۸. رمضان زاده، حسن (۱۳۹۱)، «حج و اقتصاد»، مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، قم، پژوهشکده حج و زیارت.
۱۹. روشه، گی (۱۳۸۰)، تغییرات اجتماعی، ترجمه منوچهر وثوقی، تهران، نشرنی.
۲۰. سادئی، علی (۱۳۸۶)، تحلیل مردم‌شناختی حج بر اساس مناسک گذر، تهران، انتشارات شلاک.
۲۱. ساروخانی، باقر (۱۳۸۸)، جامعه‌شناسی ارتباطات، تهران، اطلاعات، چاپ بیست و سوم.
۲۲. سازمند، بهاره (۱۳۸۴)، «تحلیل سازه‌نگارانه از هویت ملی در دوران جنگ تحمیلی»، فصلنامه مطالعات ملی، شماره ۲۲.
۲۳. سرآبادانی، غلامرضا (۱۳۹۱)، «حج و همگرایی اقتصادی»، مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، قم، پژوهشکده حج و زیارت.
۲۴. سریع القلم، محمود (۱۳۷۹)، سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران؛ بازبینی نظری و پارادایم ائتلاف، تهران، مرکز تحقیقات استراتژیک.
۲۵. سیادت، سیداحمد و صائمی، احسان (۱۳۹۱)، «ابعاد اقتصادی و مالی حج از دیدگاه قرآن و عترت»، مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، قم، پژوهشکده حج و زیارت.
۲۶. شایسته‌فو، مهناز (۱۳۸۹)، «مناسک حج در نگارگری اسلامی و نقش آن در همبستگی ملی و وحدت اسلامی»، نامه پژوهش فرهنگی، سال دوازدهم، شماره دوازدهم، زمستان.
۲۷. شرفی، محمدرضا (۱۳۸۱)، جوان و بحران هویت، تهران، سروش.
۲۸. شریعتی، علی (۱۳۶۱)، میعاد با ابراهیم، مجموعه آثار ۲۹، تهران، انتشارات مونا.
۲۹. ----- (۱۳۸۷)، تحلیلی از مناسک حج، تهران، الهام و بنیاد فرهنگی دکتر علی شریعتی، چاپ بیستم.
۳۰. شیخ صدوق، محمد بن علی (۱۴۱۶ق)، علل الشرائع، قم، دارالحدیث للثقافت.
۳۱. ضیاءآبادی، سیدمحمد (۱۳۸۷)، حج برنامه تکامل، تهران، مشعر.
۳۲. طباطبایی، محمدحسین (۱۳۶۳)، المیزان فی تفسیر القرآن، ترجمه سیدمحمدباقر موسوی همدانی، ج ۱۴، ص ۵۴۹-۵۴۸، بنیاد علمی و فکری علامه طباطبایی.

۳۳. عربستانی، مهرداد (۱۳۹۱)، «حج ایرانی: وحدت و نقش گفتمان رقیب»، حج تجلی معنویت و کانون دیپلماسی فرهنگی جهان اسلام، به کوشش ابراهیم حاجیانی، تهران، پژوهشکده تحقیقات راهبردی مجمع تشخیص مصلحت نظام.
۳۴. فوکویاما، فرانسیس (۱۳۷۹)، پایان نظم سرمایه اجتماعی و حفظ آن، ترجمه غلام عباس توسلی، تهران، جامعه ایرانیان.
۳۵. فیرحی، داوود (۱۳۸۶)، تاریخ تحول دولت در اسلام، قم، دانشگاه مفید.
۳۶. قاسمی خطیر، نبی الله و ساداتی، سیدحبیب الله (۱۳۹۱)، «معیارهای اقتصادی حج در قرآن و سنت»، مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، قم، پژوهشکده حج و زیارت.
۳۷. کدی، نیکی و گازیوروسکی، مارک (۱۳۷۹)، نه شرقی نه غربی (روابط خارجی ایران با آمریکا و شوروی)، ترجمه ابراهیم متقی و الهه کولایی، ص ۲۱۶، تهران، نشر مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
۳۸. کلمن، جیمز (۱۳۷۷)، بنیادهای نظریه اجتماعی، ترجمه صبوری، تهران، نشر نی.
۳۹. مالرب، میشل (۱۳۷۹)، انسان و ادیان نقش دین در زندگی فردی و اجتماعی، ترجمه مهران توکلی، تهران، نشر نی.
۴۰. محمدی اشتهاردی، محمد (۱۳۸۴)، «عبادت و سیاست تاروپود حج»، فصلنامه قیسات، شماره ۲۱.
۴۱. مطهرنیا، مهدی (۱۳۸۴)، «مقدمه‌ای بر استراتژی تقریب مذاهب اسلامی، بررسی مبانی تقریب مذاهب و استراتژی دستیابی به آن»، استراتژی تقریب مذاهب اسلامی (مجموعه مقالات هجدهمین کنفرانس بین‌المللی وحدت اسلامی)، گروهی از نویسندگان، تهران، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی.
۴۲. مطهری، مرتضی (۱۳۶۱)، احیاء تفکر اسلامی، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
۴۳. واخ، یواخیم (۱۳۸۷)، جامعه‌شناسی دین، ترجمه جمشید آزادگان، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
۴۴. الوکیل، محمد السید (۱۴۰۹/۱۳۸۹م)، المدينة المنورة عاصمة الاسلام الاولى (مدینه اولین پایتخت اسلامی)، جده، دارالمجتمع للنشر والتوزيع.
۴۵. ونت، الکساندر (۱۳۸۴)، نظریه اجتماعی سیاست بین‌الملل، ترجمه حمیرا مشیرزاده، تهران،

دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.

۴۶. هاشمی، سیدمحمد (۱۳۸۲)، امام خمینی و همگرایی جهان اسلام، نشر نیایش.

۴۷. هانتینگتون، ساموئل (۱۳۸۱)، رویارویی تمدن‌ها، ترجمه مجتبی امیری، تهران، مرکز چاپ و انتشارات امور خارجه.

۴۸. ----- (۱۳۸۶)، گذار به دموکراسی ملاحظات نظری و مفهومی، ترجمه و تألیف محمدعلی کدیور، تهران، گام نو.

۴۹. همیلتون، ملکم (۱۳۸۱)، جامعه‌شناسی دین، ترجمه محسن ثلاثی، تهران، مؤسسه فرهنگی انتشارات تبیان.

۵۰. یاری، شعیب (۱۳۹۱)، «بررسی شیوه انتقالی معانی فرهنگی و فرایند اجتماعی شدن در مراسم حج»، حج تجلی معنویت و کانون دیپلماسی فرهنگی جهان اسلام، به کوشش ابراهیم حاجیانی، تهران، پژوهشکده تحقیقات راهبردی مجمع تشخیص مصلحت نظام.

۵۱. یاری، شعیب و معینی، زهرا (۱۳۹۱)، «ارزیابی عوامل سیاسی انسجام بخش میان مسلمین در موسم حج»، حج معنویت و کانون دیپلماسی فرهنگی جهان اسلام، به کوشش: ابراهیم حاجیانی، تهران، پژوهشکده تحقیقات راهبردی مجمع تشخیص مصلحت نظام.

52. A. Turner, Victor & Turner, Edith, image and pilgrimage in christian culture: anthropological perspectives. New York: Columbia university press, 1978.

53. Atkinson, Quentin & Whitehouse, Harvey, The cultural Morph space of ritual form: Examining modes of religiosity cross-culturally, p50-62, Evolution, and human behavior (32), 2011

54. B. Turner, Victor, the ritual process: structure and anti-structure. Ithaca and New York: Cornell university press, 1966.

55. Bianchi Robert R, Guests of God: pilgrimage and politics in the Islamic world, p45, Oxford and New York: oxford university press, 2004.

56. C. Turner, Victor, the center out there: pilgrim's Goal. History of religions, 12 (3), 1973, p191-230.

57. D: Turner, victor, image and pilgrimage in Christian culture: anthropological perspectives. New York: Columbia university press, 1978.
58. Fiano Boowie. Anthropology of Religion: An Introduction, p147-157 oxford & Massachusetts: black well, 2006.
59. Van. Gennep, Arnold, the Rites of Passage, Chicago: university of Chicago press, 1960
60. X Malcolm, Autobiography of Malcolm x, New York: Grove press, 1966.

